Pritz Pál

Emlékirat és történelem

Kezdjük talán azzal, hogy mi, történészek, tudhatunk bár sokat az elmúlt korokról, az azok megtörtént valóságát rögzítő forrásokról, ám számtalan esetben nem tudunk – vagy csak egyszerűen: elfelejtettünk – írni. Ilyen az élet: évszázadok szaladtak tova, mire a 19. században a történetírás elindult a tudománnyá válás útján, s azzal szinte párhuzamosan elveszítette azt, ami pedig már Hérodotosz is tudott. Azt, hogy színesen, lebilincselően adja elő mondanivalóját. Panaszkodunk, szörnyülködünk szélesebb körök történeti ismereteinek égbekiáltó hiányosságain, s közben számtalanszor olyan nyelvezettel fogalmazzuk meg mondanivalónkat, amely még kollégáink szűk köre számára sem mindig érthető.

Szóval választott témánkba vágva: kezdjük azzal, hogy a ma történésze – az előjáróban említett nem ritka gyengeséggel együtt is – hajdan volt elődeinél hallatlanul több eszközzel rendelkezik a múlt hiteles feltáráshoz. De a leglényegesebb különbség, ami a korábbi korok historikusaitól elválaszt bennünket annak világos tudata, következőleg munkánk során történő következetes szem előtt tartása, hogy **az emlékezés mindig jelen idejű.**

És ha ez igaz (márpedig sajnos: igaz) a történész munkájára, aki olyannyira büszke szokott lenni arra, hogy tudásának legbiztosabb alapja a múlt feltárásához rendelkezésére álló (számos esetbe a megszámlálhatatlanul sok) forrás szakszerű ismerete, akkor miért nem lenne természetes az az evidencia is, hogy az emlékiratíró – fogadkozzon munkájának előszavában bármily zengzetesen – sem tesz mást, mint azt, hogy jelen idejű emlékiratot készít.

Mit is jelent ez a **jelen-idejűség**? Röviden és tömören azt, hogy aki tollat ragad, az mindent, de mindent, amit leír, azt a jelennek a szűrőjén ereszti át.

Edward Halett Carr a *Mi a történelem?* című munkájában azt írja, hogy a történelmi tények sohasem „tisztán" kerülnek az olvasó elé. „Ahogy a fényt az üveglap, úgy töri meg a tényeket az őket lejegyző tudata." – idézi majd előadásában kollégánk *Novák Csaba Zoltán*. Nekem az a benyomásom, hogy a helyzet ennél sokkal-sokkal rosszabb. Az üveglap valóban megtöri a fényt, ám bárki meggyőződhet arról, hogy a fénynek ez a törése egyáltalán nem vészes.

Legyünk őszinték, ha akár a történész, akár a memoáríró szövege csak annyira törné meg a múlt valóságának tényleges képét, ahogy azt az üveglap teszi a fénnyel, akkor roppant elégedettek lehetnénk.

Mivel a nézőpont, ahonnan bármely emlékező (legyen tehát akár történész, akár emlékiratíró vagy bárki más) témájára pillant jelentősen befolyásolja az eredményt, ezért illő, szükséges elmondanom: nézőpontom természetesen 1./ figyelemmel van a történeti megismerés körül zajlott, zajló vitákra, 2./ tekintettel van arra a tényre, hogy a történelem megismerhetőségére adott válasz korszellem-függő. (Tehát igen vagy nem; Igen, de, de, de; nemigen, de, de; nem, de, de, de stb.)

Ergo – mivel nem kevesen vélekednek merőben másként – ez alkalommal is egyértelműen el kell mondom: Álláspontom teljes mértékben ódivatú. Magam még mindig ott tartok, hogy a történelem azonos a múlttal. Lehet ezt ugyan vakságnak mondani, de aki így „vak", az is tudja (én is tudom), hogy a múltat számtalan esetben merőben más eredménnyel beszéljük el.

Vajon mi az oka annak, hogy mindennek ellenére is azt valljuk: a történetírás tudomány. Sőt azt is hozzátehetjük: olyan tudomány, amely napjainkban **sokkal inkább** tudomány, mint korábbi korokban.

Napjaink historikusa (ti. az, akit e kérdés egyáltalán foglalkoztat. Mert nem csekély azon kollégáink száma, akiket ezen problémák nem különösebben izgatnak. Egyszerűen teszi a dolgát azzal az eszköztárral, amit valamikor elsajátított. Tehát olvassa a szakirodalmat, igyekszik új forrásokat feltárni, s tudása birtokában ír és publikál.) Nos, tehát azokról beszélek, akiket nyugtalanítnak ezek a kérdések. Ők pedig tudják, tudjuk, hogy a múlt abban a mértékben, ahogy azt a 19. század naivan optimista emberei gondolták, valójában megismerhetetlen, ám az az ismeret, amit a múltról = történelemről közölni képes, mégis – potenciálisan – **minden más emlékezések között** a legtisztább. Tehát a memoárokhoz képest is. Ennek a bázisán mondjuk ki, ismerjük el: az emlékiratok számunkra fontos *forrást* jelentenek.

A történész is ismeri a drámaíró George Bernard Show meglátását, aki egyik írásában megjegyezte, hogy az önéletrajz, amelynek egyik variációja az emlékirat, teli van hazugságokkal, „és nemcsak tudat alatti nem szándékos hazugságokkal, hanem átgondolt hazugságokkal." A történész tehát nem csupán azt tudja, hogy az emlékirat számára fontos forrás. Tisztában van azzal, tisztában kell lennie azzal, hogy **igen veszélyes forrás**sal van dolga. Hiszen adott esetben az az átgondolt hazugságok tárháza is lehet, amint azt – például – *Peter Pastor* kollégánk Király Béla számos visszaemlékezésének éles szemű vizsgálójaként hamarosan elénk tárja.

És ha már a 19. század elején a költő George Gordon Byron tudta azt, hogy helyenként és időként „az ember többet hazudik magának, mint bárki másnak", akkor a 21. század komplikált világában vajon miért, miért ne lenne természetes (vajon tényleg természetes?), hogy egy valamire való történész munkáját nem a források faggatásával, hanem saját maga képességei, tudása, elfogultságai könyörtelen vizsgálatával kezdi.

E keretben, innen nézve nem kétséges, hogy az emlékirat a történész által felhalmozott/felhalmozandó tudástárháznak csupán egyik eleme. Ez akkor is igaz, ha nem feledjük, s nem akarjuk elvitatni, hogy az emlékiratíró olyan tudással rendelkezik/rendelkezhet, amellyel a történész eleve nem rendelkezhet.

Sőt, az is lehet – példa rá *Sipos Balázs* kollégánk előadása –, hogy emlékirat révén berögzült, *a történeti szakirodalom által is berögzített képet* lehet (nem hogy lehet: kimondottan szükséges) *korrigál*nunk. A nagy hatású, innen egekbe emelt, onnan a sárba tiport publicistáról, Rákosi Jenőről van szó.

Vajon miért nem engedhetünk mégsem abból az alapállásunkból, hogy a nem történészek számára mi vagyunk a leginkább képesek a múlt valóságának leghitelesebb megmutatására?

Mert ez az alapállás messze nem a történész alapállása. Hanem annak a már régen modern (és ettől modern) világnak az alapállása, hogy a dolgok akkor vannak a helyükön, akkor kerülnek a helyükre, ha mindenki azt teszi, amire képzettsége van. Lábbelit a cipész készítsen, betegséget az orvos gyógyítson, jogot a bíró szolgáltasson. És így tovább.

Tehát a múltról a historikus beszéljen.

Ezt a követelményt azonban elérni képtelenség. Sőt a historikus se mondhat, ne mondjon mást: nagyon jó, hogy képtelenség.

Az ellentmondás ordító, mégis ismételjük meg: nagyon jó, hogy képtelenség. Mert mindenkinek elvitathatatlan joga, hogy emlékezzen. Mert az emlékezésnek (most hagyjuk a kedvezőtlen dolgokat) **lelket gyógyító hatása van, lelket gyógyító hatása lehet.**

Ha már a – mondjuk – magyar parasztfiúnak el kellett mennie (pedig dehogy akarta ő) az első nagy háborúba, ott rengeteget rettegett, szenvedett, nélkülözött; majd számtalanszor rokkantan érkezett haza, akkor legalább megadatott számára az, hogy először a hazaküldött levelekben, majd már itthon családi körben vagy a kocsmában mesélte-mesélte szenvedéseinek történetét. És közben lelkének ráncai valamelyest kisimultak, megkönnyebbedett. És igencsak ismertek az ellenpéldák is. Így jól tudjuk milyen deformitásokat hozott – az egyéni lelki nyavalyákon túl – egy egész társadalom számára az a tény, hogy a második nagy háború után hallgatni kellett Donról, Voronyezsről és sok minden egyebekről. Mert – úgymond – fasiszta nép lettünk volna. (A társadalom történeti tudatának egyes zugaiból máig nem lehetett kiseperni ezt a tévképzetet.)

Szóval emlékezzen csak mindenki. „Csupán" azt próbáljuk kiharcolni, hogy ebben a hangzavarban a **történész szava tisztán és érthetően hallható legyen**. Mert ez messze több a történész érdekénél.

Ki vitatja el – például – Konrad Adenauer államférfiúi nagyságát, a francia-német megbékélésben vitt fontos szerepét, s egyéb jeles cselekedeteit? Tárgyilagos ember aligha. Ám bármily terjedelmes, s bármily ihletett hangvételű visszaemlékezést készített is fontos életéről, s legyen benne bármennyi, historikus számára is elsőrangú információ, *egészében és részleteiben* mégis a historikusnak kell rendet vágnia az egészben. Jól mutatja majd *Maruzsa Zoltán* kollégánk előadása – még ha ez alkalommal csupán egyetlen, de számunkra mégis a leglényegesebb kérdést veszi is tüzetes vizsgálat alá. Ti. a volt kancellár magyarság-képét, az 1956-os magyar forradalom általa történt elbeszélését.

Nem csupán ez a memoár, és nem is csupán a ma napirendre kerülő másik több mint tucat visszaemlékezés, hanem az *egész* emlékirat-irodalom a tanúság arra, hogy az emlékiratíró *megélt tudása* csakis **töredezett** lehet. Hiszen még a legnagyobb életművek birtokosa sem képes *megélt élményei* birtokában a történelem totalitását megragadni.

Ismerjük a látszólag ellenkező példákat. Azoknak az emlékiratoknak a példáit – a nemzetköziben kézen fekvő Winston Churchill sokat forgatott, méltán nevezetes memoárját megemlíteni, a hazaiak közül ez alkalommal a szintén igencsak

rokonszenves Szegedy-Maszák Aladár emlékiratait hozom fel bizonyságul – amikor az előadás messze nem **töredezett**, az olvasó egy teljes kornak a rajzát kapja meg.

Ám a probléma éppen ebben rejlik. Olyan amalgámok ezek, amelyben a személyes élmények előadása olyan elbeszéléssel ötvöződik, amelyet a szerző olvasmányai révén alkotott meg. Csak az éles szemű, szakmailag tájékozott olvasó képes meglátni a szövet varratait. És vele együtt azt, hogy mely helyeken hitelt érdemlő a szöveg, és hol van szó csupán közvetített, hol hiteles, hol ilyen-olyan mértékben vitaható tudásról. Nem kétséges, hogy első helyen a történész az efféle olvasó.

Itt van például a nem túlságosan ismert, nem éppen sziporkázóan szellemes Lázár Andor személye és emlékirata. Aligha hihető, hogy egy akár művelt olvasó is képes lenne meglátni azt, amit *Püski Levente* kollégánk tár majd elénk, amikor azt fogja boncolgatni, hogy miképpen forrás ez a szöveg a történeti szakirodalom számára azon még jó ideig igazából megoldatlan probléma megoldásához, amelyet a Bethlen István, illetve Gömbös Gyula neve fémjelezte sok szempontból merőben más világlátás, társadalmi bázis közötti különbségek leírásával szoktunk érzékeltetni. Erről a problémahalmazról természetesen az elmúlt évtizedek során a szakma nagyon sok hiteles dolgot *is* leírt (a nem kevés valótlanságok sulykolása közepette), ám azokról a finom szövedékekről, amelyet Lázár pályája, s részben emlékirata mutat meg – bizony még sok érdemi mondanivaló hiányzik.

De visszatérve mondanivalónk gerincéhez: még abban az esetben is, amikor a a memoár-szerző nem törekszik a korfestés teljességére, akkor is megteszi legalább azt, hogy emlékeit összekötő szövegek habarcsába ágyazza bele. Az eljárás oka kézenfekvő: a az emlékiratíró biztos akar lenni elbeszélése sikerében. Olvasóikat mennél inkább lebilincselni akarják.

Ám nem csupán ez, az eredmény is kézenfekvő: a memoáríró *túlterjeszkedik* megélt tudása horizontján.

Vajon milyen tudás birtokában?

Az műveltségétől függ. Többnyire a történetírás, a történeti publicisztika tudástárából. Ám kölcsönözhet bármely területről. Hasznosítja a közgazdaságtan, a jogtudomány, a statisztika stb. tárházát. Mennél műveltebb, mennél inkább képes racionálisan gondolkodni, annál inkább él ennek a tudástárnak a gazdagságával. Ám mivel nem tudományos szakember, ezért az effajta szintézis nem lehet azonos színvonalú a jól felkészült, tehetséges történész munkájának megalapozottságával.

Szóval ismételjük meg: egy ilyen amalgámból a historikus tudását is alaposan próbára teszi a varratok felfejtése, a különféle rétegek szálazása. Míg másfelől ott van a mindnyájunk által számtalanszor megismert tény: az egyébként művelt, a történeti kérdések megismerésére fogékony olvasók nemhogy szívesen megveszik és lapozgatják, hanem kimondottan falják az emlékiratok lapjait. És miközben ezt teszik, számos esetben küldözgetnek – bizony méregbe mártott – nyilakat felénk: Barátaink, ez a múlt valósága, nem az, amit ti folyton a magatok tudálékos nyelvén összeírtok és a ránk akartok erőltetni.

Valójában mégis a *szintetizáló történész* az, aki szakmai tudásának teljes vértezettségében leginkább lehet képes a múlt valóságának a feltárására. E fölény

természetesen csupán *elméletileg* áll rendelkezésünkre. A gyakorlatban azt számos alkalommal nem tudjuk érvényesíteni.

Ennek számtalan oka van.

1. A legdöntőbb az a tény, hogy az olvasók többsége számára *a szemtanú* tudása eleve megbízhatóbb a történész tudásánál, akinek a tudása *származtatott* tudás.

Mit tehet ezzel szemben a történész? Azt, hogy nem fölényesen, nem a szakzsargon kelléktárával zsonglőrködve, hanem *alázattal* hívja fel lankadatlan szorgalommal az Olvasó figyelmét a társtudományok által megalapozottan kialakított tudásra, mely szerint a szemtanúk vallomását számtalanszor messze nem szabad készpénznek venni. Mert azt számtalan tényező torzíthatja/torzítja.

2. Még a kevésbé tájékozott olvasó is tisztában van azzal, hogy a történettudomány által nyújtott kép mint időben, mind az adott jelenben hallatlanul ellentmondásos.

Mit tehet ezzel szemben a történész? Semmiképpen sem azt, hogy társának munkáját (mint azt egyébként számtalanszor tapasztalhatjuk) lejáratja, „vita" címén pocskondiázza. az olvasó előtt hitelteleníti.

Itt teszem szóvá azt a felelőtlenséget, amelyet számos esetben némely, ilyen-olyan okból a média által felkapott kollégánk tanúsít. Sajnos nemritkán az illetők nem mérlegelik azt, hogy a szakmainál lényegesen nagyobb nyilvánosság milyen kötelezettséget testál(na) rájuk. Azt a kötelezettséget, hogy a laikusokat figyelmeztessék, meggyőzzék a tudomány és az áltudomány között húzódó határ alapvető fontosságára. Nem ezt teszik, hanem az ennél lényegesen kisebb szakmai különbségeket nagyítják fel. Aztán megbántódott partnerük is megy tovább ebben a zsákutcában, s alkalmanként meglehetősen tragikomikus előadásokkal mulattatják olvasóikat.

Szóval sokkal inkább azt kell/kellene tenni, hogy mennél több higgadtsággal rámutatunk az eltérések okára.

Erősíteni kell/kellene a szakma önbecsülését, azt a tudatot, hogy az igen jelentős különbségek ellenére is az igazi választóvonal (ismétlem) nem az egyes történészek, hanem a történészek és *ál*történészek *a szakemberek és a dilettánsok* között húzódik. Nem lenne szégyen tanulni más szakmák – orvosok, jogászok – összezárásán. Lehet ennek híján egymásra mutogatni, de tény, hogy a felelősség közös.

Mivel szakmai programunkat *Szakály Sándor* kollégánk egy olyan – legfinomabban szólva: nem egyenszilárdságú – munka szemügyre vételével gazdagítja, amelyet annak idején, 1983-ban nem csekély mértékben azért válhatott sikerkönyvvé, mert címében a „titkos napló" megjelölés is szerepelt, ezért bevezető fejtegetéseimet napló és emlékirat közötti *alapvető hasonlóság* aláhúzásával fejezem be.

Tehát a hasonlóságra teszem a hangsúlyt. Természetesen éllel, hiszen az említett példának is közvélekedés adott felhajtó erőt. E szerint vannak az ilyen–olyan okból nem kimondottan megbízható történészek, velük szemben inkább érdemes a szemtanú hitelességét hozó memoárírók műveit lapozgatni, de aki igazán tiszta forrásra vágyik, az akkor teszi a legbölcsebben, ha a naplókat forgatja.

Ezzel szemben természetesen az a valóság, hogy az objektivitás tógájába burkolózó naplóval szemben Carr, Show, Byron és minden más kiválóság figyelmeztetése

szükségeltetik. Mert a megcsontosodott nézetekkel szemben a tudás összpontosított ágyútüze szükségeltetik. Ha sokszor, kellő türelemmel, kellő alázattal ismételgetjük, hogy a naplók állításait is számtalan próbának kell alávetni az egyébként nagyon is szükséges hasznosításuk során, akkor talán hosszú-hosszú módszeres, életes példákkal fűszerezett munka révén lehet némi esélyünk a sikerre.

(Elhangzott Kolozsvárott, 2011. augusztus 23-án a 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Emlékirat és történelem szekciójának megnyitó előadásaként.)